

Szinkronia és diakronia a prágai iskola felfogásában

1. Nincs kétség afelől, hogy SAUSSURE új korszakot nyitott a nyelvtudomány történetében; azon viszont érdemes elgondolkodni, hogy valójában mit értsünk „korszakalkotáson” tudományunkban. KUHN világszerte elterjedt elmélete szerint az egyes tudományok fejlődése nem az ismeretek egyenes vonalú és töretlen felhalmozódása útján megy végbe, hanem forradalmi változások, ún. paradigmaváltások sorában. Az új paradigma, amely a régihez képest forradalmi változást jelent, a vizsgált objektum új modelljét, újfajta elméleti és módszerbeli megközelítését hozza létre: „kicszerélődik a fogalomhálózat, melyen keresztül a tudósok a világot szemlélik” (THOMAS S. KUHN, *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp., 1984. 143). Tegyük ehhez hozzá, hogy a paradigmaváltás minőségi („milyenségi”) ugrása mellett nem hagyható figyelmen kívül a váltás előtörténete, amely kisebb-nagyobb mértékben mindig tartalmazza az új modell egyes elemeit. A váltást előidéző különféle belső és külső tényezők mögött végső soron a megismerés kimeríthetetlenségének ténye rejlik: nincs olyan objektum, amelynek valamennyi lényegi tulajdonságát egyetlen modellbe lehetne beépíteni. (Legjobb példa erre maga a nyelv mint egyedülálló emberi képesség, amelyet különféle vonatkozásokban számos tudomány felől lehet megközelíteni.) Az a körülmény, hogy minden paradigma csupán részlegesen fedi le objektumát, azzal a negatív, ám ugyanakkor előremutató hozadékkal jár, hogy az adott paradigma eszközeivel értelmezhetetlen vagy vizsgálódási körén kívül maradó jelenségek előbb-utóbb előrevetítik egy új paradigma körvonalait.

2. SAUSSURE művének korszakalkotó volta abban áll, hogy egyrészt a megelőző, újgrammatikus paradigma egyoldalúan történeti szemléletével szemben az élő nyelv vizsgálatának elsőbbségét hirdette, másrészt e vizsgálatnak négy, egymással összefüggő és egymást kölcsönösen meghatározó alaptételen nyugvó koherens elméletét dolgozta ki. E tételek a következők: 1. a nyelv mint zárt, ideális (anyagtalán) jelrendszer; 2. nyelv és beszéd szembeállítása; 3. külső és belső nyelvészet elválasztása; 4. szinkronikus és diakronikus nyelvészet dichotómiája. Noha ezen alapvető tételek egyes elemei korábbi nyelvészek munkáiban is kimutathatók, paradigmateremtő erejük összefüggő egészet alkotó koherenciájukban rejlik.

3. A SAUSSURE-i tanítás lényegi elemeinek előtörténetéből – a teljesség igénye nélkül, csupán mutatóványként – említhető, amit OSTHOFF és BRUGMAN 1878-ban, az újgrammatikusok manifesztumának tekintett „Morphologische Untersuchungen...” előszavában írtak: „Csak az a komparativista nyelvész, aki elhagyja a ködös hipotézisekkel telített, fülledt levegőjű műhelyt, amelyben az indogermán ősalakokat kovácsolják [welcher aus dem hypothesesentrüben dunstkreis der werkstätte, in der man die indogermanischen grundformen schmiedet einmal heraustritt], és kilép a megragadható valóság és jelenkor friss levegőjére [...] csak az ilyen tudós képes valójában megérteni a nyelvi formák életének és átalakulásának természetét.” (OSTHOFF–BRUGMAN, *Morphologische Untersuchungen*. Erster Theil. Leipzig, 1878: X). Vagy idézhetünk az újgrammatikus irányzat leghitelesebb elméleti összefoglalásából, HERMANN PAUL „Prinzipien der Sprachgeschichte” c. munkájából: „[a nyelvtörténész] nem kerülheti meg a [nyelv] állapotainak leírását, minthogy együttesen létező elemek terjedelmes komplexumaival van dolga” (Prinzipien der Sprachgeschichte. Max Niemeyer, Halle a. S., 1920. 29; saját fordítás). „Egy adott nyelv különböző fejlődési szakaszainak leírása szükséges feltétele a végbement történeti folyamatok megértésének” [wodurch es möglich wird sich aus der Vergleichung der verschiedenen Beschreibungen eine Vorstellung von den stattgehabten Vorgängen zu bilden. – uo. 31.]

4. Külön vizsgálatot érdemel SAUSSURE és a modern nyelvtudomány másik nagy úttörője, BAUDOIN DE COURTENAY nézeteinek egybevetése. Hazai nyelvészetünkben LAZICZIUS és DEME kezdeményezése nyomán újabban H. TÓTH IMRE szentelt e kérdésnek néhány figyelemre méltó tanulmányt. (H. TÓTH, *A nyelvtudomány története*. JATE Press, Szeged, 2005.; PÉTER, *Baudouin de Courtenay a természetes és mesterséges nyelvekről*. In: BIBOK–FERINCZ–KOCIS szerk., *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. JATE Press, Szeged, 2002. 395–401), ezért itt most csak néhány mozzanatot említek meg. (Egyébként SAUSSURE és BAUDOIN ismerték egymás munkásságát, leveleztek egymással és személyesen is találkoztak 1881 decemberében Párizsban; I. JOACHIM MUGDAN, *Jan Baudouin de Courtenay [1845–1929]. Leben und Werk*. Wilhelm Fink Verlag, München, 1984. 172–3). A két tudós nézetei között részint meglepő hasonlatosságok, részint pedig jelentős különbségek mutathatók ki. Mindketten az élő nyelvek vizsgálatának elsőbbségét hirdették a történeti nyelvészettel szemben. 1897-ben írja BAUDOIN, hogy miként a zoológus vagy a botanikus csak az élő fauna és flóra sokoldalú tanulmányozása alapján kezdheti el vizsgálni a paleontológiai kőületeket, úgy a nyelvész is csak az élő nyelv sokoldalú vizsgálata alapján dolgozhat ki feltételezéseket a már kihalt nyelvekről (И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: *Избранные труды по общему языкознанию*. I–II. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1963. 1: 349. A BAUDOINTÓL származó idézeteket mindeütt saját fordításomban közlöm. P. M.) Azonban a szinkron vizsgálat primátusának elismerése mellett BAUDOIN már 1881-ben megfogalmazta azt a fontos távlatokat nyitó megállapítását, miszerint nyelvi gondolkodásunkban jelen vannak egyfelől a múltból örökölt, csökevényyszerű formák, amelyek már nem illeszkednek az adott nyelv általános szerkezetébe,

másfelől olyan jelenségek, amelyek úgyszólván előre jelzik a nyelv elkövetkező állapotát, de még nem sorolhatók annak jelenlegi rendjébe. (BAUDOUIN 1963. i. m. 2: 186)

Fontos különbség továbbá, hogy BAUDOUIN felfogásában a nyelvi rendszer nem tisztán relációs szkéma, mint SAUSSURE-nél, hanem egymástól kölcsönösen függő szubsztanciális elemek hálózata, amelyben a viszonylatokat az elemek minősége határozza meg (vö. ГУХМАН [M. М. Гухман], Исторические и методологические основы структурализма. In: М. М. ГУХМАН – В. Н. ЯРЦЕВА отв. ред., Основные направления структурализма. »Наука«, Москва, 1964. 109). Közel áll a SAUSSURE-i nyelvijel-felfogáshoz BAUDOUIN 1904-ből származó megállapítása, miszerint a nyelv véletlen (értsd: nem szükségszerű) szimbólumok sokaságából áll, és az állatok nyelvétől a szükségszerűség, a közvetlenség és a változatlanóság hiánya különbözteti meg. (Idézi LEONTYJEV [А. А. ЛЕОНТЬЕВ, Творческий путь и основные черты лингвистической концепции И. А. Бодуэна де Куртенэ. In: С. Б. БЕРНШТЕЙН отв. ред., И. А. Бодуэн де Куртенэ [к 30-летию со дня смерти]. Изд-во Академии наук СССР, Москва, 1960. 13.) BAUDOUIN is különbséget tesz a nyelv életében külső és belső tényezők között, de a kettőt nem választja szét olyan mereven, mint SAUSSURE. Szerinte a nyelv külső története hat a belsőre: az idegen nyelvek hatása, a nyelv irodalmi megmunkálása, a nyelvközösség tagjainak életkörülményei, az ország földrajzi helyzete stb. gyorsíthatják vagy lassíthatják a nyelv belső fejlődését, hatással lehetnek annak sajátos voltára. (BAUDOUIN 1963. i. m. 1: 69.) Nyelv és beszéd 1870-ben kifejtett megkülönböztetésével BAUDOUIN megelőzte SAUSSURE-t: utóbbitól eltérően a kettőt nem állította mereven szembe egymással, a nyelv lényegét a beszédtevékenységben látta. Fontos különbség közöttük az is, hogy amíg SAUSSURE csupán a nyelvet tekintette társadalmi természetűnek, s a beszédet teljességgel az egyéni jelenségek közé sorolta, addig BAUDOUIN, éppen fordítva, a közlés folyamatában, azaz a beszédben látta a nyelv funkcionálásának társadalmi oldalát, magának a nyelvnek pszicho-fizikai mechanizmusát viszont kizárólag az egyénhez kapcsolta. (Vö. FRANK HÄUSLER, Das Problem Phonetik und Phonologie bei Baudouin de Courtenay und in seiner Nachfolge. Max Niemeyer Verlag, Halle a S., 1968. 40.)

5. Szinkronia és diakronia viszonya SAUSSURE-nél nem csupán módszertani kérdés: szembeállításukban a nyelv természetének sajátos értelmezése tükröződik. SAUSSURE felfogásában a nyelv (langue) értékek tisztán formális és zárt rendszere, amelynek elemei kizárólag differenciálisan és negatívan meghatározottak, pozitív, azaz szubsztanciális tulajdonságok nem jellemzik őket. Ez a rendszer önmagában véve változhatatlan, csupán egyes elemek változnak meg benne „tekintet nélkül arra a függőségi viszonyra, amely őket az egészhez kapcsolja”. (F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Gondolat, Bp., 1967. 111. Az erre a műre történő utalásokban a továbbiakban csak az oldalszámokat jelölöm – P. M.) A változás kezdeti ténye „csak egy pontot érint, semmiféle belső kapcsolatban nincs azokkal a következményekkel, amelyek belőle az egészre nézve származhatnak” (113). Továbbá: „A diakronikus vizsgálatban olyan jelenségekkel van dolgunk, amelyek semmiféle viszonyban nincsenek a rendszerekkel, amelyeket pedig ők alkotnak.” (112; e mondat egyébként önmagában is ellentmondásos értelmű.) A kétféle nyelvvizsgálat teljes elválasztását SAUSSURE szerint az is indokolja, hogy a nyelvi tények időbeli egymásutánja a beszélő számára nem létezik: az ő számára csak állapot van” (107). A szinkronikus oldal „a beszélő tömeg számára [...] az egyetlen igazi realitás” (116). Végül is „a két szemléleti mód, tudniillik a szinkronikus és a diakronikus közötti ellentét teljes és megalkuvást nem tűrő” (109).

6. SAUSSURE tanításának tagadhatatlan és maradandó érdeme a nyelv rendszerszerűségének középpontba helyezése, a szinkronikus nyelvvizsgálat elsőbbségének hirdetése és a nyelvelírás új módszereinek bevezetése. Ugyanakkor látni való, hogy ez a tanítás kezdeté-

től fogva sarkalatos tévedéseket tartalmaz, és minthogy koherens elméletről van szó, e tévedések az elmélet valamennyi lényeges vonatkozásában megmutatkoznak.

A) Az elmélet *error fundamentalis*a, fő tévedése alighanem maga a nyelv és a nyelvről szóló tudomány kategóriáinak összemosásában rejlik, azaz annak figyelmen kívül hagyása, hogy a tudományos modell mindenkor az objektum idealizációja, bizonyos fokú sematizálása, egyszerűsítése. Egyébként BAUDOUIINnek már 1870-ben sikerült elkerülnie ezt a buktatót, midőn azt hirdette, hogy a nyelv kategóriáit, amelyek „a nyelvben élnek” (то, что живет в языке), meg kell különböztetnünk a nyelvészet kategóriáitól, amelyek többnyire absztrakciók (BAUDOUIIN 1963. i. m. 1: 60). COSERIU SAUSSURE-rel kapcsolatban a *transitus ab intellectu ad rem* jelenségét említi, azaz a vizsgált tárgy síkjának felcserélését a vizsgálati eljárásával (COSERIU [Э. КОСЕРИУ], Синхрония, диахрония и история. In: Новое в лингвистике. Вып. III. Изд-во Иностранной литературы, Москва, 1963. 146. [Az eredeti: Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico. Montevideo, 1958.]) Ezen eljárás egyik szemléletes példája, amikor SAUSSURE azt állítja, hogy a 'mezítelen' jelentésű francia *nu* szót a figyelmes vizsgálat „három vagy négy, tökéletesen különböző dolognak tüntetheti fel, aszerint, hogyan nézi: mint hangot, mint egy gondolat kifejezését, mint a latin *nūdum* megfelelőjét stb. A tárgy nemcsak hogy nem jár előtte a nézőpontnak, hanem – mondhatni – a nézőpont teremti meg a tárgyat” (25).

B) SAUSSURE másik kardinális tévedése az az eredendően nem-dialektikus szemlélet, amellyel a nyelvet meghatározó, általa tételezett oppozíciókat (BENVENISTE kifejezésével élve: egész oppozitív dualizmusát) kezeli. Az egyik ilyen oppozíció az *e l e m e k* és a *v i s z o n y l a t o k* közötti. SAUSSURE felismerte a relációk (a különbségek és szembenállások) nagy jelentőségét a nyelvben, ám miközben szerepüket egyszóval kiemelte és abszolutizálta, arra a következtetésre jutott, hogy „a nyelv forma és nem szubsztancia” (155). Ezt a dematerializált struktúra-felfogást a prágai iskola genfi képviselője, KARCEVSKIJ már 1927-ben elvetette; szerinte az a gondolat, hogy a nyelvi *valeur*-ök csupán annyiban léteznek, amennyiben egymással szembeállíthatók, „abszurdumhoz vezet: a fa azért fa, mert se nem ház, se nem ló, se nem folyó... Az ilyen tiszta és leegyszerűsített szembeállítás szükségképpen zürzavart eredményez és nem alkothatja valamely rendszer alapját.” (KARCEVSKIJ, *Système du verbe russe*. Prague, 1927. 13.) SAUSSURE figyelmen kívül hagyja, hogy a hangzó (illetve másodlagosan a látható) szubsztancia teszi egyáltalán lehetővé a nyelv számára alapvető funkcióinak ellátását. Maguk a különbségek mindig szubsztanciális elemek között állnak fenn, és csak annyiban funkcionálnak, amennyiben *v a l a m i t* megkülönböztetnek.

C) SAUSSURE a *m o z g á s* és a *n y u g a l m i* állapot oppozícióját sem kezeli dialektikusan. Szerinte a nyelv „tiszta értékrendszer, amelyet kizárólag elemeinek pillanatnyi állapota határoz meg” (106). (Megjegyzendő, hogy SAUSSURE a politikai gazdaságtan analógiájára használja az érték fogalmát, holott e két tudományban e fogalom tartalma nem azonos.) Azonban már a „Cours” megjelenése után egy évvel első bírálója, SCHUCHARDT leszögezte, hogy mozgás és nyugalmi helyzet a nyelvben, akárcsak másutt, nem ellentétek. („Ruhe und Bewegung... Bilden wie überhaupt so bei der Sprache keinen Gegensatz” (Hugo Schuchardt-Brevier. Max Niemeyer Verlag, Halle, 1922. 266).

D) SAUSSURE tanítása, mint említettem, koherens elmélet, amelyben *tout se tient*, minden összefügg. A nyelvnek tisztán formális viszonylatok hálózataként való felfogása feltételezi a struktúra mozdulatlanágát és vice versa. E felfogás nemcsak antidialektikus, hanem ellentmond annak a SAUSSURE által is elfogadott ténynek, hogy a nyelv társadalmi intézmény, ugyanis a nyelv mint dematerializált struktúra semmi olyat nem tartalmaz, ami biztosítaná társadalmi funkcióinak ellátását. Valójában a nyelv elemeken és a köztük fennálló relációkon alapuló rendszer, amelynek rendeltetése a társadalom szükségleteinek kielégítése. E történetileg változó szükségletek folyamatos kielégítése *s t a b i l i t á s* és *v á l t o z á s*

dialektikus egységében valósul meg. A nyelvi változások mozgató ereje tehát végső soron magának a nyelvnek változó körülmények közötti funkcionálása, ami nagyrészt a nyelv belső mechanizmusának változásával, valamint egyéb tényezők (pl. más nyelvek hatásának) közreműködésével megy végbe. A változás folyamatának összetettségét egy viszonylag egyszerű példán szeretném illusztrálni. A mai orosz nyelv fonológiai rendszerére a mássalhangzók veláris–palatalizált, valamint zöngés–zöngétlen korrelációja jellemző. A veláris–palatalizált opozíciót a sorvadó (redukált) magánhangzók eltűnése hozta létre (*stolŭ ~ stolĭ > stol ~ stol'*), azaz az elemek számának csökkenése idézte elő egy új részrendszer kialakulását. A zöngés–zöngétlen korrelációból eredetileg hiányzott a labiodentális [v] zöngétlen párja, a [f], ám az idők során ez a korreláció részben a redukált magánhangzók kiesését követő szóvégi zöngétlenedés (*stolovŭ > stolof*) – tehát ismét elemek változása révén –, részben pedig számos (főként bizánci görög eredetű) jövevényszó átvételével, azaz külső hatásra egészült ki (pl. *fonar'*, *fimiam*, *mif*).

7. Ismeretes, hogy a SAUSSURE-i tanítás – eltérő mértékben és vonatkozásokban – alapelvén véve három irányzatban: a prágai, a koppenhágai és az amerikai (disztributív) iskola tevékenységében élt, illetve fejlődött tovább. A szinkronia–diakronia dichotómiát illetően a prágai iskola felfogása érdemel kiemelés, egyrészt határozott kritikai beállítottsága okán, másrészt azért, mert az ebben a kérdésben elfoglalt álláspontja jelentős hatással volt a XX. század nyelvészetére, tágitotta, sőt éppenséggel szétfeszítette a SAUSSURE-i paradigma kereteit. 1929-ben megjelent nevezetes Téziseikben a prágaiak leszögezik: nem lehet áthághatatlan válaszfalat emelni a szinkronikus és diakronikus módszer közé, mint ahogy azt a genfi iskola teszi; a diakronikus nyelvvizsgálat nemcsak hogy nem zárja ki a rendszer és a funkció fogalmát, hanem ellenkezőleg, nem lehet teljes értékű ezek figyelembevétel nélkül; másrészt a szinkronikus leírás nem zárhatja ki teljesen az evolúció fogalmát, minthogy egy szinkronikus vizsgálat metszetben is mindig jelen van egy eltűnőben levő állapot és egy alakuló állapot tudata; az archaizmusoknak érzett stiláris elemek, a produktív és nem produktív formák között érzett különbség mind a diakronia tényei, amelyeket nem kell eltávolítani a szinkroniából. (Tézisek, amelyeket a szláv filológusok első kongresszusa elé terjesztettek. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény [A prágai iskola]*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981. 28. [Az eredeti: Thèses présentées au Premier Congrès des philologues slaves. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* [a továbbiakban: TCLP.] 1. 1929.]) Szinkronia–diakronia kérdésében tehát a prágaiak BAUDOIN korábban idézett állásfoglalását követik, nem pedig a SAUSSURE-i merev, kategorikus szembeállítást.

A Tézisekben megfogalmazódik az ún. *d i n a m i k u s s z i n k r ó n i a* igénye, s e fogalommal párhuzamosan előtérbe kerül a *s t r u k t u r á l i s d i a k r ó n i a* elve is, azaz egy olyan történeti nyelvészeté, amely a nyelvi struktúra és az azt alkotó elemek történeti mozgását nem egymástól elszakítva, hanem dialektikus kölcsönhatásukban vizsgálja. A kezdeményezés érdeme ezúttal is a prágaiaké. ROMAN JAKOBSON vetette meg a strukturalista nyelvészet első történeti diszciplinájának, a diakronikus fonológiának alapjait „*Remarques sur l'évolution phonologique du russe...*” és „*Prinzipien der historischen Phonologie*” című munkáiban (*Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. TCLP. 2. 1929. és *Prinzipien der historischen Phonologie*. TCLP. 4. 1931.). Elméletének alaptétele: minden változást annak a rendszernek összefüggésében kell vizsgálni, amelyen belül végbemegy. Nem minden hangváltozás jár fonológiai következményekkel; ha a változás a rendszer is érinti, akkor m u t á c i ó r ó l beszélhetünk, szerinte ugyanis a fonológiai változások ugrásszerűen következnek be. JAKOBSON vezette be a fonológiai mutációk egyes változatainak jelölésére a *fonologizáció*, *defonologizáció* és *refonologizáció* (Umphonologisierung) fogalmakat, amelyeknek analógiájára később a grammatikai változá-

sok jelölésére is hasonló terminusokat alkalmaztak. JAKOBSON a teleológia szemszögéből kísérelte meg értelmezni a fonológiai mutációkat, arra hivatkozva, hogy valamely mutáció következtében gyakran kiküszöbölődik a rendszernek egy esetleg korábban előállt egyensúlyzavara; ugyanakkor ez a mutáció a rendszer más pontján zavarhatja meg az egyensúlyt s ezzel újabb mutációt vagy éppen egész mutáció-láncolatot hozhat létre. (Ebben a felfogásban jelentkezik először az ún. implikációs univerzálék gondolata.)

A prágai iskola érdemei közé tartozik a fonológiai módszerek kiterjesztése az areális kutatásokra. A *nyelvcsalád* hagyományos fogalma mellett bevezetik a *nyelvszövetség* (Sprachbund) fogalmát, ami fontos előzménye a mai nyelvtipológia kialakulásának. (Így pl. SKALIČKA a közép-európai nyelvek – cseh, szlovák, magyar – fonológiai hasonlóságaira figyelt fel: VLADIMÍR SKALIČKA, Zur mitteleuropäischen Phonologie. Časopis pro moderní filologii 21. 1935: 151–4.) A JAKOBSONTÓL megalapozott strukturális diakrónia kétségtelenül jelentős távlatokat nyitott a történeti nyelvészet megújulása elé. Ugyanakkor látni való, hogy a mutáció fogalma még magán viseli a SAUSSURE-i merev rendszerszemlélet nyomait, ugyanis nem számol azzal, hogy a nyelv minden állapotában jelen vannak olyan közbülső jelenségek is, amelyek hiányosan vagy egyáltalán nem illeszkednek az adott nyelvéllapot struktúrájába. Óvatosan kell kezelnünk a nyelvi változások teleologikus, illetve terapeutikus („öngyógyító”) értelmezését is, amelyben némi engedmény érezhető az „önmagában és önmagáért” vizsgált nyelv SAUSSURE-i szemlélete javára. Inkább egyetérthetünk azzal a későbbi, úgyszintén prágai felfogással, amely szerint a nyelvi rendszer mindenkori állapotát két tendencia kiegyensúlyozódása határozza meg: az alkalmazkodás az új közlési szükségletekhez, és a status quo fenntartása a kommunikatív funkció ellátásának alapfeltételeként. (BARNET [ВЛАДИМИР БАРНЕТ], К вопросу о методологии синхронного среза в диахронии. In: А. Г. ШИРОКОВОЙ ред., Языкознание в Чехословакии. Сб. Статей 1956–1974. Прогресс, Москва, 1978. 136. [Az eredeti: VLADIMÍR BARNET, K metodologii synchronního průřezu v diachronii. In: Československé přednášky pro VI mezinárodní sjezd slavistů v Praze. Praha, 1968. 47–50.]

8. A nyelvéllapot dinamikus szemlélete egy új, a SAUSSURE-itől eltérő rendszer-felfogáshoz vezette a prágaiakat. E felfogás, amely a továbbiakban igen termékenynek bizonyult, a nyelvet nem zárt és pontosan elrendezett (neatly patterned) rendszernek tekinti, hanem olyan alakzatokból felépített struktúrának, amelyeken belül a tömör középponti magtól fokozatos átmenet vezet a diffúz periférikus tartományhoz, s az szintén fokozatosan visz át a szomszédos kategória perifériájához, majd pedig annak középponti magjához stb. Más szóval: a nyelvi rendszer olyan egyenlőtlen sűrűségű térként fogható fel, amely a centrum-periféria-átmenet elve alapján van strukturálva. (I. FRANTIŠEK DANEŠ, The relation of centre and periphery as a language universal. Travaux Linguistique de Prague [= TLP.]. 2. 1966.) Jól szemléltethető ez a felfogás például a szóalkotás terén: nyelvünkben, akárcsak az angolban vagy a németben, a képzett szavak (*betegség*) és a szóösszetételek (*gyorsvonat*) kategóriáinak jól elkülöníthető középponti tartománya között az átmeneti és periférikus jelenségek egész sora mutatkozik (pl. *külliűg*, *módszer*, *áruféleség* stb.) Ezzel kapcsolatban felmerül a nyelvi határozatlanság (linguistic vagueness) fogalma, ám a nyelvi rendszer e sajátos természetének elismerése korántsem jelent lemondást a rendszer minél egzaktabb módon való leírásáról, annál is inkább, minthogy a nyelvi határozatlanság matematikai-logikai úton is leírható. (L. V. JIŘÍ NEUSTUPNÝ, On the Analysis of Linguistic Vagueness. TLP. 2. 1966.)

A) A nyelvi rendszer egyenlőtlen sűrűségű térként való értelmezésének ígéretes továbbfejlesztése az ún. funkcionális-szemantikai mezők elmélete, amelyet JESPERSEN és MESCANYINOV kezdeményezése nyomán A. V. BONDARKO fejlesztett ki, s amelyet nálunk JÁSZAY LÁSZLÓ alkalmazás sikerrel főképpen aspektus-kutatásaiban. (L. A. B. БОНДАРКО, Грамматическая категория и контекст. Наука, Ленинград, 1971. 8–25; JÁSZAY LÁSZLÓ

– TÓTH LÁSZLÓ, Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Bp., 1987.; Л. ЯСАИ, Видовые корреляции русского языка в системе грамматических оппозиций. (Будапешт, 2005.) A funkcionális-szemantikai mező vagy kategória olyan különféle nyelvi eszközök együttese, amelyek képesek együttműködni bizonyos szemantikai funkciók ellátására, azaz közös invariáns szemantikai jegyekkel rendelkeznek. Egy funkcionális-szemantikai mezőn belül megkülönböztethető a középponti mag, amelyet egy leginkább „specializált” morfológiai kategória alkot, valamint az azt „körülvevő” komponensek. Ez az elmélet egyfelől elősegíti a grammatikai és kevésbé vagy nem grammatikai jelentések integrált szemléletét, másfelől jelentős segítséget nyújt a rokon vagy nem rokon nyelvek tipológiai vizsgálatához.

B) A prágaiak abból az alapvető felfogásból indultak ki, hogy a nyelv meghatározott célra irányuló kifejezési eszközök rendszere. E funkcionális „alapállás” következményeként a prágai iskola jóval szélesebben vonta meg vizsgálódási körét, mint a többi strukturalista vagy posztstrukturalista irányzat. Nem elégedett meg a nyelv szerkezetének leírásával, hanem a működését is vizsgálni kívánta. Ezért vonta be kutatási körébe a standard nyelv (Hochsprache), a nyelv beszélt és írott változatának, a nyelvi stílusoknak, a nyelv művészi használatának kérdésköreit, és dolgozta ki a nyelvművelés lingvisztikai elméletét. A prágai iskola tanítása mintegy hidat alkot a HUMBOLDTI-BAUDOUINI *energeia*-felfogás és a XX. sz. második felének pragmatikai fordulata között.

9. E tanítás részletesebb ismertetése most nem feladatomban, mint ahogyan a SAUSSURE utáni történeti nyelvészetnek akár csak vázlatos áttekintésére sincs itt lehetőség. Meg kell azonban említeni azt a nézetet, miszerint a generatív nyelvléírás – szemben a SAUSSURE-ivel – sajátos módon képes tükrözni a nyelv történeti változásának bizonyos mozzanatait, úgy, hogy a változást mintegy a szinkronia síkján „teríti ki”. TELEGDI egykori, joggal óvatos megfogalmazásában: „A szintaktikai struktúra [...] a transzformációs elemzésben egy bizonyos mértékig, rudimentárisan mint fejlődés jelenik meg, és a »logikai« fejlődés mintha ebben az esetben is a történeti vetülete lenne” (A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről: I. OK. 18. 1961: 26). Valóban, a transzformációs szabályok egymásutánja részben a történeti folyamatot képezi le, ami nem meglepő, hiszen a szabálysort az eredmény előzetes ismeretében dolgozzák ki. Számos esetben viszont a transzformációs levezetés nem felel meg a történeti folyamatnak. (Pl. az angol konverzió *tormént ~ törment* típusú esetei alapján mindig az igéből vezetnek le a névszót, holott számos esetben, s napjainkban egyértelmű produktivitással a konverziós folyamat éppen ellenkező irányú. Vö. GÖRAN HAMMARSTRÖM, Generative Phonology. A Critical Appraisal. *Phonetica* 27. 1973: 162.) Azt a megállapítást is kritikusan kell fogadnunk, hogy a generatív nyelvléírás – mintegy SAUSSURE-rel szemben – érvényesíti a szinkronia dinamikáját. Valójában a generatív nyelvléírás belső mozgása, „kreativitása” az óramű mozgásához hasonlítható: ennek mechanizmusa stabil szerkezetet alkot, amelyben az egyes fogaskerekek és más alkatrészek mozgása meghatározott és változatlan módon történik. Egyébként maga CHOMSKY is megkülönböztette a „szabály-kormányozta kreativitás”-t (rule-governed creativity) a „szabály-változtató kreativitás”-tól (rule-changing creativity; I. CHOMSKY, Current issues in linguistic theories. In: J. A. FODOR – J. J. KATZ szerk., *Goals of linguistic theory. The Structures of Language*. Englewood Cliffs, New Jersey, 1968. 319). Előbbi a generatív nyelvléírásra, utóbbi a prágaiak által képviselt felfogásra jellemző.

10. Tizenöt évvel ezelőtt SZEMERÉNYI OSZVALD egy Budapesten tartott előadásában a nyelvtudomány fejlődésének fő vonulatát a szinkronia–diakronia–szinkronia triádban jelölte meg, elismerve, hogy ez a sor „nem adhat kimerítő képet az állandóan növekvő nyelvtudományi tevékenységek változatosságáról” (A modern nyelvtudomány fejlődésének

a nyelvstruktúrában rejlő rugói: MNy. 1992: 11–2). Úgy gondolom, hogy e triádot – tágabb perspektívában szemlélve – egy másikkal egészíthetjük ki: ennek első tagja a nyelvészet más tudományoktól (főleg a logikától, majd a pszichológiától) függő vazallus állapotának korszaka; második tagja, antitézise az „önmagáért és önmagában vizsgált nyelv” a u t o - n ó m tudományának fejlődési szakasza; a harmadik tag az előző korszakok vívmányait megőrizve-meghaladó szintézis, az i n t e g r á c i ó periódusa, amelynek bekövetkezését BAUDOUIN DE COURTENAY már 1901-ben előre látta: „A tudományos gondolat XIX. századi fejlődésére jellemző az egyre erősödő kapcsolat a különböző tudományok között, így a nyelvészet és más tudományok között is, amelyek különféle okok folytán közel állnak hozzá. Igaz, a kutatási problémák megoldásában egyre nagyobb a specializáció, de ezzel együtt állandóan jelen van a törekvés a szintézisre, általánosításra, közös szempontok meghatározására.” (BAUDOUIN 1963. i. m. 2: 8.) Csaknem három évtizeddel később az óceán túlsó partján EDWARD SAPIR így vélekedett: „A mai nyelvész számára igen nehéz szakmájának szűkebb keretei között megmaradnia. Ha ugyanis valamelyest igényesebben műveli tudományát, számon kell tartania az antropológia, a művelődéstörténet, a szociológia, a pszichológia és a filozófia eredményeit, sőt távolabbról még a fizika és fiziológia eredményeit is.” (Az ember és a nyelv. Gondolat, Bp., 1971. 45.) Tudjuk, hogy az azóta eltelt csaknem nyolc évtized alatt SAPIR listája még számos további diszciplínával egészült ki. Mindenesetre kétségtelen, hogy a prágaiak említett érdemei mellett SAUSSURE vívmányai, sőt tévedései is elősegítették a nyelvészet azon integrációs korszakának kibontakozását, amelynek napjainkban tanúi, szerencsés esetben részvevői lehetünk.

PÉTER MIHÁLY

Views of the Prague School of Linguistics on synchrony and diachrony

From the very beginning, the PSL did not accept SAUSSURE's strict opposition of the synchronic and diachronic approaches to language. Following the ideas of BAUDOUIN DE COURTENAY, the Prague scholars extended the structural principle to the historical study of language on the one hand and, on the other hand, they introduced the notion of the “dynamics of synchrony”, i.e., the view of the language system as one containing, besides its stable elements, also remnants of its former state and seeds of a forthcoming state as well. The concept of the language system as a space with an uneven density of elements, structured according to the principle “Centre – Periphery – Transition” (DANEŠ) greatly contributed to the handling of intermediate linguistic phenomena and problems of linguistic vagueness, and promoted the foundation of the theory of “functional-semantic categories” (BONDARKO).

MIHÁLY PÉTER